

STRESZCZENIE

Tytuł rozprawy doktorskiej brzmi *Dialog Johna Coetzee'ego z rosyjską tradycją literacką (Диалог Джона Кутзее с русской литературной традицией)*.

Literatury narodowe Centralnej, Zachodniej i Wschodniej Afryki zaczęły się kształtować dość późno, bo dopiero w XX wieku – w okresie między I wojną światową a ruchem antykolonialnym w latach 1940–1950. Najwięcej literatury afrykańskiej powstało w okresie kolonialnym. Większość ówczesnych utworów była napisana w językach europejskich i ta tendencja utrzymuje się do dziś. Co więcej, literatura utworzona i rozwinięta na podłożu kultury afrykańskiej w języku francuskim, angielskim i portugalskim, to przede wszystkim historyczno-polityczne utwory epoki kolonialnej. Należy dodać, że sprawowanie kontroli przez Europejczyków nad krajami kolonizowanymi, mimo wszystko, nie przeszkodziło w nawiązaniu bliskich kontaktów pomiędzy „dwoma światami” – Wschodem i Zachodem. Rdzenna inteligencja, która zdobyła wykształcenie w szkołach typu europejskiego, stała się głównym źródłem powstawania literatury afrykańskiej pisanej w językach europejskich. Literatura afrykańska długi czas była w świecie ignorowana, najprawdopodobniej dlatego, że przedstawiała twórczość tak bardzo różniącą się od europejskiej cywilizacji i kultury. W dniu dzisiejszym *literatura światowa* to już nie tylko literatura Europy, Azji i Ameryki Północnej, ale także Ameryki Łacińskiej i Afryki. Zmiany cywilizacyjne i polityczne doprowadziły do porównania literatury europejskiej z wielonarodowym dorobkiem drugiego co do wielkości kontynentu na świecie. Literatura afrykańska jest piękna i tajemnicza, dlatego warto, aby cały świat się o niej dowiedział i wniknął w jej meandry. Właśnie tej literaturze i jednemu z najsłynniejszych współczesnych pisarzy południowoafrykańskich poświęciłam niniejszą rozprawę.

Celem dysertacji było zbadanie i wykazanie wpływu rosyjskiej tradycji literackiej na twórczość Johna Maxwella Coetzee'ego. W pracy porównałam pięć utworów pisarza pochodzącego z Republiki Południowej Afryki z autobiograficzną trylogią Lwa Nikołajewicza Tołstoja oraz z powieściami Fiodora Michajłowicza Dostojewskiego.

Udowodniłam jednocześnie, że w dorobku Coetzee'ego można również znaleźć ślady współczesnego rosyjskiego pisarza Aleksandra Isajewicza Sołżenicyna.

Utwory J. M. Coetzee'ego są dobrym przykładem prozy artystycznej i dlatego budzą ciekawość zagranicznych badaczy. W dzisiejszych czasach coraz bardziej rośnie zainteresowanie fenomenem literatury afrykańskiej i jej twórców, autorów postkolonialnych, którzy stają się laureatami prestiżowych nagród literackich. Wśród nich znajduje się pochodzący z Republiki Południowej Afryki John Maxwell Coetzee. Jest on pierwszym w historii literatury pisarzem, który dwukrotnie otrzymał Nagrodę Bookera⁴⁶⁴ (w 1983 oraz w 1999 roku) oraz literacką Nagrodę Nobla w 2003 roku. Aktualność tematów książek Coetzee'ego podkreślił Członek Parlamentu Brytyjskiego Gerald Kauffman:

*Jego powieści to alegoria tego, co dzieje się z ludźmi w erze postkolonialnej. One przenoszą nas z XX wieku do nowego tysiąclecia, gdy Europa Zachodnia stopniowo traci swoją moc na świecie*⁴⁶⁵.

Dzieła Coetzee'ego są wyjątkowe, ponieważ za każdym razem nas (czytelników) prowokują i zmuszają do myślenia. Pisarz nie chce, abyśmy bezmyślnie czytali książki, podziwiali piękne opisy i zachwycali się szczęśliwym zakończeniem. Jego celem jest wywołać u nas wątpliwości i zmusić do zadumy. Nie daje nam gotowych rozwiązań, lecz skłania do refleksji nad życiem i problemami ponadczasowymi, wciąż aktualnymi na każdym kontynencie.

Aby zbadać twórczość pisarza z RPA korzystałam z metody porównawczej. W komparatyście nadal ważne miejsce zajmują relacje i zależności literackie (badanie wpływów i zależności w literaturze światowej – podobieństw, kontaktów, recepcji, interferencji literatur narodowych, jak również ich przeciwieństw i rozbieżności). Porównanie literatur oddalonych od siebie czasowo i przestrzennie jest uzasadnione. Dzięki temu można bowiem odkryć i zrozumieć, że pomimo chronologicznych, kulturowych, społecznych i cywilizacyjnych różnic, stanowią one jedną integralną całość. Rozszerzenie granic świata literackiego otworzyło nowe możliwości dla badań literatury porównawczej i umożliwiło napisanie niniejszej rozprawy doktorskiej.

⁴⁶⁴ Prestiżowa nagroda literacka w Wielkiej Brytanii, przyznawana za najlepszą powieść angielskojęzyczną.

⁴⁶⁵ Cytuję za: M.C. Курбак, *ЮАР 1960-1990-х...*, *op. cit.*, s. 172. «Его романы – это аллегория того, что происходит с человеческой расой в постколониальную эру. Они переносят нас из XX в., в новое тысячелетие, когда Западная Европа постепенно теряет свою власть в мире».

Tematem pierwszego rozdziału dysertacji są związki Afryki z Rosją. Mimo że te obszary znajdują się w dużej odległości od siebie, to na przestrzeni wieków można zauważyć, że Rosja zawsze interesowała się Czarnym Kontynentem zarówno w wymiarze geopolitycznym, jak i kulturowym. W rozdziale zbadalam również genezę i ewolucję tematu Afryki w literaturze rosyjskiej, a także recepcję twórczości pisarza południowoafrykańskiego Johna Maxwella Coetzee'ego w Rosji.

Kolejne trzy rozdziały poświęcone są związkom Coetzee'ego z literaturą rosyjską. Analiza porównawcza zaczyna się od dialogu pisarza południowoafrykańskiego z Lwem Tołstojem i na nim też się kończy. Można rzec, że jest to literacka podróż, która zatacza koło i umożliwiła poszukiwanie, gromadzenie oraz interpretację elementów świadczących o obecności literatury rosyjskiej w twórczości Coetzee'ego, literatury, którą tak bardzo się zachwycił. Materiał badawczy w pracy obejmuje następujące utwory pisarza pochodzącego z RPA:

- *Boyhood (Chłopięce lata), Youth (Młodość), Summertime (Lato)* – porównywane z autobiograficzną trylogią Lwa Tołstoja *Dzieciństwo, Lata chłopięce, Młodość*
- *Disgrace (Hańba)* – zestawiona z powieścią Fiodora Dostojewskiego *Zbrodnia i kara*
- *Here and Now: Letters 2008-2011 (Tu i teraz: Listy 2008-2011)* – porównywane z korespondencją Dostojewskiego z żoną
- *Life and Times of Michael K. (Życie i czasy Michaela K.)* – zestawiona z utworem *Jeden dzień Iwana Denisowicza Aleksandra Solżenicyna*
- *Age of Iron (Wiek żelaza)* – porównywany z *Oddziałem chorych na raka Solżenicyna* i opowiadaniem *Śmierć Iwana Iljicza Tołstoja*.

W drugim rozdziale rozprawy analizowałam wpływ Lwa Tołstoja na twórczość Johna Maxwella Coetzee'ego. Trylogia Coetzee'ego pod wspólnym tytułem *Sceny z prowincjonalnego życia* tworzy cykl powieści, w których życie człowieka składa się z trzech etapów. Trzy książki noszą tytuły, które bezpośrednio lub metaforycznie nazywają stadia życia ludzkiego. W *Chłopięcych latach* przedstawiano naturalną, spokojną egzystencję dziecka, nieobarczonego refleksją nad światem. Życie bohatera charakteryzuje się bezpośrednim postrzeganiem świata i największą bliskością z przyrodą. *Młodość* to z kolei okres niestabilności, buntu, poszukiwania i dojrzewania, zaś *Lato* to czas dorosłości, osiągnięcie najwyższego rozwoju duchowego,

intelektualnego i fizycznego. W badaniu porównawczym biografii autorów oraz życia ich bohaterów, szczególną uwagę zwróciłam na dzieciństwo, dorastanie, dojrzewanie, relacje z rodzicami oraz przekonania religijne i polityczne, które wpłynęły na ich dorosłe życie i los ich bohaterów. W wyniku analizy porównawczej okazało się, że dziecięca idylla przeplatała się z bólem i rozczarowaniem światem dorosłych. Młody człowiek doświadczał miłości, ale także goryczy. Trylogia porusza problem rodziców, którzy nie zawsze są wzorem do naśladowania, wpływ nauczycieli na rozwój chłopców oraz emocjonalne skutki utraty bliskiej osoby. Analiza porównawcza dotyczyła również postawy moralno-filozoficznej obydwóch autorów. Bazując na wiedzy, że Coetzee z przekładów angielskich znał literaturę rosyjską, w tym dzieła Tołstoja, przypuszczam, że idee społeczno-religijne pisarza rosyjskiego, nazywane "tołstowstwem", były bliskie powieściopisarzowi z RPA. Zauważyłam bowiem analogie między doktryną Tołstoja i twórczością Coetzee'ego. Ponadto świadectwa historyczne informują o „tołstoizmie” w Indiach i Afryce.

W dysertacji odbyłam więc podróż do miejsc urodzenia pisarzy w poszukiwaniu ich tożsamości. Warto przypomnieć, że trylogie Tołstoja i Coetzee'ego nie wyczerpują tematu różnorodności ich życia, ale motywują badaczy literatury do uważnego śledzenia analogii i różnic, a także poszukiwania dowodów ewentualnego wpływu pisarza rosyjskiego na twórczość południowoafrykańskiego noblisty.

Kolejny rozdział dysertacji został poświęcony związkowi Coetzee'ego z Fiodorem Dostojewskim, który nieraz pochylał się nad losem uciemnionych. Twierdził on, że miarą oceny każdego społeczeństwa jest sytuacja kobiet i dzieci w tymże społeczeństwie, zaś jeśli powoduje cierpienie i męki najsłabszych i bezbronnych, samo wymierza sobie karę. U Coetzee'ego również można znaleźć fragmenty, świadczące o jego empatii do ludzi. W powieści *Mistrz z Petersburga* opisuje na przykład, jakie wrażenie na głównym bohaterze (Dostojewskiego) wywarła piwnica, gdzie mieszkała matka zmuszona sprzedawać ciało, aby uchronić od głodu swoje potomstwo. Jak widać, zainteresowanie ludźmi na dnie, to społeczny cel nie tylko twórczości Tołstoja, ale również Coetzee'ego. Obaj chcieli zmienić stary, zakłamy, niesprawiedliwy świat i zbudować zupełnie nowy, lepszy porządek na ziemi.

W niniejszej rozprawie także zwróciłam uwagę na ludzi wyrzuconych na margines życia społecznego i poświęciłam temu fragment rozdziału trzeciego. Analiza dotyczy postaci, które popełniły przestępstwo i zostały za to ukarane. David Lurie, główny bohater powieści Coetzee'ego *Hańba*, podobnie jak Rodion Raskolnikow

(*Zbrodnia i kara*) znaleźli się na dnie po tym, jak podjęli niewłaściwą decyzję życiową. Bohatera rosyjskiego pozbawiono wolności na osiem lat i zesłano na Syberię. Bohatera Coetzee'ego – znanego i odnoszącego sukcesy profesora – po skandalu ze studentką, pozbawiono reputacji i możliwości wykonywania zawodu pracownika naukowego na uniwersytecie. Karą była praca w klinice weterynaryjnej, gdzie musiał sprzątać i usuwać ciała zwierząt, poddanych eutanazji. Książka pisarza z Afryki, tak jak Dostojewskiego, była próbą pokazania duchowego kryzysu człowieka, który w wyniku popełnienia przestępstwa nagle stracił przeszłość i przyszłość, jednak nie utracił godności. Coetzee, tak jak Dostojewski, potrafili przekazać piórem najsubtelniejszy psychologiczny stan człowieka.

W kolejnym fragmencie trzeciego rozdziału porównałam korespondencję współczesnych pisarzy (Afrykanera Johna Maxwella Coetzee'ego i Amerykanina Paula Austera) z epistolarnym dziedzictwem Fiodora Dostojewskiego, który regularnie pisał do swojej ukochanej żony Anny, nazywając ją *bezgranicznym przyjacielem* («бесконечным другом»). Pomimo że wszyscy znacznie różnili się od siebie, w listach odnajdywali wspólny język i podobne tematy. Otwarcie rozmawiali z adresatami o miłości, polityce, filozofii, sztuce, a nawet śmierci. Dzięki listom po raz pierwszy można było poznać fakty z życia osobistego Coetzee'ego, który ukrywał je skrętnie przed czytelnikami. Nieodłącznymi elementami naszego życia, bez których niemożliwe jest ludzkie istnienie, są przyjaźń oraz miłość. Te dwa uczucia inspirują człowieka, mogą również przyczynić się do dokonania wielkich rzeczy lub doprowadzić do samozniszczenia. Pomimo że ci ostatni zblądzili w swoim życiu, to właśnie miłość i przyjaźń bliskich osób oraz zwierząt pomogła im odzyskać wiarę w lepszą przyszłość.

Ostatni rozdział poświęciłam związkom Coetzee'ego z Aleksandrem Sołżenicynem. W pierwszym podrozdziale skupiłam uwagę na podobieństwie Michaela K., bohatera książki Coetzee'ego i Iwana Denisowicza z utworu Sołżenicyna oraz co łączy pisarza z RPA z północną Rosją i okrutną rzeczywistością Gułagu. Analogia nasuwa się od razu porównując tytuły książek, które brzmią podobnie oraz informują o sprawcy narracji biograficznej: *Życie i czasy Michaela K.* oraz *Jeden dzień Iwana Denisowicza*. W dysertacji pokazałam, że bohaterowie obu utworów żyli w trudnych warunkach klimatycznych i w czasie niekorzystnych wydarzeń historycznych. To wszystko wpłynęło na odizolowanie ich od "normalnego" świata. Wewnętrzna wolność i komfort znaleźli w wykonywanych profesjach, którymi się szycili (Michael – ogrodnik, Iwan – budowniczy). Ich zawody pozwoliły im zachować resztki godności

w nieludzkich warunkach, w których przyszło im żyć. Bohaterowie stali się przypadkowymi ofiarami masowego terroru i archetypami uniwersalnych i wiecznych wartości ludzkich, ponieważ musieli mieszkać na ziemiach, których mieszkańcy byli sterroryzowani przez wszechmocne, totalitarne władze państwowe.

Druga część czwartego rozdziału to powrót do twórczych związków Coetzee'ego z Tołstojem, dodatkowo uzupełniony o podobieństwa z Sołżenicynem. Potrójna analiza porównawcza utworów: *Śmierć Iwana Iljicza* (Tołstoja), *Oddział chorych na raka* (Sołżenicyna) i *Wiek żelaza* (COETZEE'EGO) ukazała twórczość pisarza południowoafrykańskiego w zupełnie nowej perspektywie. Każda książka opowiada o śmierci, ale także o przytłaczającym świecie zewnętrznym, który otaczał bohaterów. W utworach Sołżenicyna i Coetzee'ego dostrzegłam paralele między komunizmem w Rosji i apartheidem w Republice Południowej Afryki. Te dzieła, jak i utwór Tołstoja, przypominają człowiekowi, że w obliczu śmierci wszyscy jesteśmy równi.

Analiza porównawcza utworów Coetzee'ego i Sołżenicyna pokazała, że dialog południowoafrykańskiego i rosyjskiego pisarza przekształcił się w rozmowę wielu osób, w polifoniczną wymianę poglądów mistrzów pióra z rosyjską literaturą, w pierwszej kolejności z jej wielkimi twórcami – Dostojewskim i Tołstojem. Przeprowadzone porównania doprowadziły do tego, że rola mówiącego przechodziła od jednego artysty do drugiego: słychać było głosy Coetzee'ego, Sołżenicyna, Dostojewskiego i Tołstoja.

Przeprowadzone badania potwierdziły, że idee i poglądy wielkich Mistrzów literatury rosyjskiej XIX w. na ważne aspekty życia ludzkiego (wiara, sumienie, wolność, godność, cierpienie, miłość) są ponad czasem i odległościami geograficznymi. Tradycja Dostojewskiego i Tołstoja jest kontynuowana we współczesnej literaturze rosyjskiej oraz w literaturze światowej.

Analiza porównawcza wybranych utworów Coetzee'ego, Tołstoja, Dostojewskiego oraz Sołżenicyna jest ważną i potrzebną składową badania twórczości pisarza południowoafrykańskiego, ponieważ przedstawia ją i interpretuje z całkiem nowej perspektywy, dodaje nowe fakty i spostrzeżenia do poczynionych przez dotychczasowych badaczy. Cel rozprawy został osiągnięty, lecz nie zamyka drogi przyszłym badaniom – literaturoznawstwo bowiem obejmuje wiele różnych perspektyw i możliwości, więc, bez wątplenia, również i w tym przypadku, można byłoby jeszcze wiele napisać.

Poszukiwanie podobieństw między tak różnymi osobowościami było nadzwyczaj interesującym i pouczającym eksperymentem literackim. Przedstawione w pracy spostrzeżenia otwierają drogę do dalszego receptywnego rozwinięcia tegoż tematu.

16. 03. 2016 r.

Janna Mazur